

T.ü.f.d Əsədova Rəna
AMEA Tarix İnstitutu, Bakı şəhəri
E-mail: Rena_Beylerqizi@mail.ru

AXC DÖVRÜNDƏ QARABAĞDA DİNC ƏHALİNİN TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏSİ

- Açar sözlər:** Qarabağ, erməni silahlı dəstələri, azərbaycanlı əhali, özünümüdafiə dəstələri, kəndlərin yandırılması, qətl və qarətlər.
- Key words:** Karabakh, Armenian armed detachments, Azerbaijani population, self-defense forces, burned villages, murders and robberies.
- Ключевые слова:** Карабах, армянские вооруженные отряды, азербайджанское население, силы самообороны, сожженные деревни, убийства и грабежи.

1917-ci il Fevral inqilabı nəticəsində Romanovlar sülaləsinin devrilməsi, keçmiş çar Rusiyasında yeni yaranmış Müvəqqəti hökumətin Cənubi Qafqazı idarə etmək üçün yaratdığı Xüsusi Komitənin bacarıqsızlığı, Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Qarabağda erməni silahlı dəstələrinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqlarının artmasına gətirib çıxardı. 1917-ci il Oktyabr çevrilişindən sonra Petroqradda bolşeviklərin hakimiyyətə gəlməsi, Cənubi Qafqazda isə gürcü-azərbaycanlı-erməni siyasi xadimlərinin Sovet hakimiyyətini qəbul etməyərək Cənubi Qafqaz Komissarlığı təsis etmələri vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Qafqaz cəbhəsini tərk edən hərbiçilərin özbaşınalıqlarına nə Cənubi Qafqaz Komissarlığı, nə də 1918-ci il fevralında fəaliyyətə başlayan Cənubi Qafqaz Seymi mane ola bilmədi. Xüsusən Qafqaz regionunun şərqində, o cümlədən Şimali Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində hərəc-mərcliyin və özbaşınalığın miqyası daha da artdı.

Antanta dövlətlərindən, xüsusən Böyük Britaniyadan maliyyə yardımı alan erməni hərbi birliklərinin azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqları genişləndirildilər [1, s.66]. 1918-ci ilin mart-aprel aylarında Bakı quberniyasında daşnak-bolşevik qüvvələrinin həyata keçirdiyi soyqırımı xüsusilə çoxlu sayda dinc azərbaycanlı əhalinin: qadınların, uşaqların və qocaların kütləvi məhv edilməsi ilə sonuçlandı. Belə ağır günlərdə Cənubi Qafqaz Seymində çoxluq təşkil edən gürcü və erməni nümayəndələri Qafqazın şərqində gündən-günə genişlənən bolşevik-daşnak qüvvələrinin dinc azərbaycanlı və qeyri-azərbaycanlı əhaliyə qarşı soyqırımlarının qarşısını almaq əvəzinə Osmanlı imperiyası ilə müharibəyə başladılar. Sovet Rusiyasının bütün mümkün vasitələrlə dəstəklədiyi Bakı Sovetinin rəhbəri S.Şaumyan və komandası azərbaycanlı əhaliyə qarşı qətl və qarətləri Qarabağda, Naxçıvanda və İrəvanda davam etdirməyə çalışır, Andronikin quldur dəstəsinin bu bölgələrdə qətl və qarətlərini genişləndirməsinə dəstək verir.

Məhz belə ağır vəziyyətdə müstəqil dövlətçiliyin bərpası gündəmə gəldi. 1918-ci ilin may ayında müstəqil Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsi xalqımızın qeyrətli oğullarının çox böyük hünəri idi. Gənc AXC liderləri xalqımızı erməni-rus silahlı dəstələrinin kütləvi qətl və qarətlərindən qorumaq üçün Batumda Osmanlı dövləti ilə sülh və dostluq müqaviləsi bağladılar, Osmanlı rəhbərlərindən hərbi yardım xahiş etdilər.

İlk vaxtlar Osmanlı dövləti və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi qüvvələri arasında yaradılmış Qafqaz İslam ordusu Bakını xilas etməyi qarşısına əsas məqsəd kimi qoyduğu üçün, erməni silahlı dəstələrinin Şimali Azərbaycanın qərb torpaqlarında, xüsusən İrəvan, Naxçıvan, Zəngəzur və Qarabağ bölgələrində azərbaycanlı əhaliyə qarşı zorakılıqlarına vaxtında tutarlı cavab verə bilmədi [2, II c., s.128].

Erməni silahlı quldur dəstələrindən birinin başçısı Andronik Ozanyanın əmri ilə 1918-ci ilin yayında və payızında Zəngəzur və Şuşa qəzalarında azərbaycanlılar yaşayan kəndlər top atəşi ilə məhv edilmiş və ya yandırılmışdı. AXC hökumətinin başçısı Fətəli xan Xoyski 1918-ci il avqustun 23-də İstanbula – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti nümayəndə heyətinin başçısı Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə ünvanladığı məktubunda qeyd edirdi ki, Andronikin erməni qoşunları Qarabağa hücum edib, Zəngəzurun bir hissəsini tutmuş, Şuşa ilə bizim əlaqəmizi kəsmişdir. Nə qədər ki, Bakı məsələsi həll edilməyibdir, biz heç nə edə bilmirik [6, s.54].

1918-ci ilin yayında və payızında erməni quldur dəstələrinin əsas hədəflərindən biri də Cəbrayıl qəzasında yaşayan azərbaycanlı əhalini məhv etmək, bölgəni tamam ələ keçirmək idi (1918-ci ilin avqustunda AXC hökuməti Cəbrayıl qəzasının adını bərpə etmişdi – R.Ə.). 1918-ci ilin avqust ayında erməni silahlı dəstəsi Cəbrayıl qəzasının Sirik kəndinə hücum etmişdi. Bu hücum zamanı 11 kişi, 10 qadın, 14 uşaq öldürülmüş, 10 ev yandırılmış, bütün kəndin mal-qarası və ev əşyaları talan edilmişdi [7, s.15].

Həmin il avqustun sonunda başqa bir erməni silahlı dəstəsi də Cəbrayıl qəzasını Məzrə kəndinə hücum etmişdi. Ermənilər kəndin 6 sakinini qətlə yetirmiş, sonra da kəndə od vurmuşdular. Kəndi müdafiə edə bilməyən silahsız sakinlər qaçmağa məcbur olmuşdular [7, s.15-16].

Bakının 1918-ci il sentyabrın 15-də azad edilməsindən dərhal sonra Qarabağda erməni quldur dəstələrinə qarşı AXC hökumətinin başladığı hərbi əməliyyat uğurla başlasa da, Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsində məğlub olması və Mudros barışı şərtlərinə görə Azərbaycandan öz ordusunun çəkilməsi nəticəsində yarımqüç qaldı.

1918-ci ilin son aylarında Andronikin quldur dəstəsi Qarabağda yenidən azərbaycanlılara qarşı qətl və qarətələri geniş miqyasda davam etdirməyə başladılar. 10 dekabr 1918-ci il tarixli sayında "Azərbaycan" qəzeti Qarabağda onlarla kəndin Andranikin quldur dəstəyi tərəfindən yandırılıb külə çevrildiyini xəbər vermişdi. Qəzet həmin yandırılmış kəndlərin qadın və uşaqlarının aclıqdan və soyuqdan məhv olduqlarını bildirirdi [8, 10.XII.1918].

1918-ci ilin payızında Cəbrayıl qəzasında 12 müsəlman və 3 erməni kənd cəmiyyəti arasında silahlı toqquşmalar baş verdi. Daha əvvəl qəzanın erməni kəndlərinin sakinləri azərbaycanlı qonşuları ilə dinc yanaşı yaşamaq istədiklərini dəfələrlə bildirsələr də, gizlicə silahları və fürsət gözləyirdilər. AXC hökumətinin 1918-ci ilin iyulunda yaratdığı Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının Qarabağ və Zəngəzur üzrə istintaq qrupunun rəhbəri müstəntiq N.Mixaylovun təqdim etdiyi məruzədə aydın olur ki, 1918-ci ilin dekabr ayında və 1919-cu ilin yanvar-fevral aylarında erməni silahlı dəstələri bir-birinin ardınca Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə basqınlar etmiş, dinc sakinləri öldürmüş, mal-qarasının oğurlayıb aparmışdılar.

1918-ci ilin sonunda bir erməni silahlı dəstəsi Doşullu kəndinə basqın etmişdi. Dəstə başçısı Andronikin ardından tələb etmişdi ki, əhali kəndi tərk etsin. Əks təqdirdə bütün kənd əhalisini məhv etməkdə hədələmişdi. Kəndin sakinləri bütün əmlakını ataraq öz ev-əşiyini tərk etməyə məcbur qalmışdı [7, s.16].

1918-ci ilin dekabr ayında Cəbrayıl qəzasının Düdükçü və Aşıq-Məlikli kəndləri də erməni silahlı dəstələrinin basqınına məruz qalmışdı. Bu kəndlərin əhalisi də silahlı ermənilərin təzyiqi ilə evlərini tərk etməli olmuşdu. Həmin kəndlər ermənilər tərəfindən qarət edilmiş, sonra da yandırılmışdı. 1918-ci ilin sonunda Xələfli, Şıxlar, Tatar və Eyvahlı kəndlərinə də ermənilər basqın etmişdilər. Silahlı azərbaycanlı əhali öz evlərini atıb qaçmışdı [7, s.16].

Cəbrayıl qəza rəisinin 1919-cu il fevralın 17-də verdiyi məlumatla görə, 1919-cu ilin yanvarında ermənilər Qaradağlı kəndinə basqın etmiş, əhaliyə məxsus qoyun sürüsünü aparmışdılar. Daha sonra Hadrut kəndinin erməniləri Zərgər kəndinə basqın etmiş, əhalini qarət etmişdilər. Həmin vaxt erməni dəstələri Baliyant, Eyvazlı, Dolanlar, Haxullu kəndlərinə də basqınlar təşkil etmişdilər [9, siy.10, iş 161, v.1-9]. Fövqəladə Təhqiqat Komissiyasının qənaətinə görə, həmin qanlı hadisələr zamanı Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı əhalisinə 10 milyonlarla manat maddi ziyan vurulmuşdu.

Gəncə qubernatoru İbrahim ağa Vəkilovun Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Daxili İşlər Nazirliyinə göndərdiyi 10 fevral 1919-cu il tarixli teleqram da bu baxımdan maraqlı faktlarla zəngindir. Teleqramda bildirilir ki, Qarabağa ingilis komandanlığının təmsilçiləri gəldikdən sonra ermənilərin dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı quldurluq hərəkətləri artmışdır. Qubernator daha sonra Cəbrayıl qəzasına aid aşağıdakı faktları qeyd etmişdi: 3 dekabr 1918-ci ildə ermənilər Hoğa kəndini mühasirəyə alıb 10 müsəlmanı, kəndin mülkədarı Əsəd bəy Cavanşiri və ailə üzvlərini öldürmüşlər. Dekabrın 5-də ermənilər Qarakollu kəndinə basqın edib, Molla Nəbiyə məxsus 40 baş malı aparmışlar. Dekabrın 7-də ermənilər Arış kəndinə basqın edib camaata məxsus 80 baş qoyunu aparmışlar [10, siy.10, iş 80, v.2].

Gəncə qubernatoru İ.Vəkilov daha sonra məlumat vermişdi ki, 1918-ci ilin yanvar ayında erməni dəstələri Düdükçü kəndinə hücum edərək əhalinin bütün əmlakını qarət etmişlər. Təkcə kəndin

mülkədarı Camal bəy Vəzirova dəyən ziyan 100 min manatdan artıqdır. Qubernatorla teleqramın sonunda bildirmişdi ki, ermənilər Hadrutda cəmləmişlər və sürətlə silahlanmışdılar [10, siy.10, iş 80, v.2].

Ermənistan (Ararat) Respublikasının silahlı qüvvələrinin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə qarşı təcavüzkar siyasəti 1918-ci il dekabrın 20-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəvqəladə iclasında müzakirə edildi. Hökumət başçısı Fətəli xan Xoyski çıxışında bildirdi ki, bizim ordu Qarabağda Andronikin ordusunu sıxışdırmış, Şuşadan və Zəngəzurdan vurub çıxarmışdı. Andronik də noybara kimi qaçib gəlmişdi. Türkiyə ordusu Azərbaycanı tərk edən kimi, Andronik yenidən ortaya çıxmış, Qarabağda qəddarlıqlarını davam etdirmişdir [11, I c., s.97-101]. Parlamentdə çıxışında Azərbaycan hökumətinin başçısı Qarabağın müsəlman əhalisinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün bütün zəruri tədbirlər görüldüyünü bəyan etdi. Bu istiqamətdə çox ciddi addım 1919-cu il yanvarın 15-də Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzaları əsasında Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması oldu. General-qubernator Xosrov bəy Sultanova bölgədə əmin-amanlıq yaradılması üçün geniş səlahiyyətlər verildi. O, 1919-cu il fevralın 11-də rəsmi hakimiyyət orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Qarabağ əhalisinə müraciət edərək general-qubernatorluğun əsas məqsədini bəyan etdi: "... milli mənsəbiyyətimizdən asılı olmayaraq hamıya eyni münasibət göstərməyi, ciddi ədalət və qanunçuluq mövqeyində dayanmağı hakimiyyətin borcu sayıram. Azərbaycanın müstəqilliyi, ərazi toxunulmazlığı, şəxsiyyətin ciddi məsuliyyəti və əmlak toxunulmazlığı – diyarın həyatı bu əsaslar üzərində qurulacaqdır" [8, 11.II.1918].

Qarabağ general-qubernatorluğunun yaradılması bölgələrdə, o cümlədən Cəbrayıl qəzasında erməni silahlı dəstələrinə qarşı məqsədyönlü mübarizə aparılmasına imkan verdi. 1919-cu il aprelin 3-də Müttəfiq qoşunları komandanlığı adından ingilis polkovniki Şateltortun X.Sultanovun səlahiyyətini tanıması erməni dairələrində böyük hay-küyə səbəb olsa da, Qarabağda Azərbaycan hökumətinin qətiyyətli tədbirlər görməsinə şərait yaratdı. 1919-cu il iyunun 4-də Şuşa-Yevlax yolunun təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yol boyunca hərbi postlar qoyuldu [5, V c., s.414]. Şuşada fitnəkarlıq törədərək silahlı qarşıdurma yaradanlara qarşı sərt tədbirlər görüldü. Silahlı toqquşma törədənlər məhv edildi, Erməni Milli Şurasının fəalları Şuşadan uzaqlaşdırıldı, erməni kazarmaları üzərinə nəzarət qoyuldu [9, siy.1, iş 65, v.62].

1919-cu il iyulun 19-25-də aparılan uğurlu döyüşlərdən sonra Qarabağda "erməni idarəçiliyi" ləğv edildi, təmsilçiləri isə regionu tərk etdilər. Belə bir şəraitdə Dağlıq Qarabağ erməniləri Qarabağ general-qubernatoru ilə analaşmaya razılıq verdilər. 1919-cu il avqustun 15-də Qarabağın erməni icması AXC hökuməti ilə 26 maddədən ibarət razılaşmanı qəbul etdi [2, II c., s.129]. Bu Qarabağın müxtəlif bölgələrində, o cümlədən Cəbrayıl qəzasında azərbaycanlı əhalinin təhlükəsizliyini müəyyən müddət ərzində təmin etməyə şərait yaratdı.

Ədəbiyyat və mənbələr

1. Azərbaycan Demokratik Respublika. Архивные документы Великобритании. Баку: Типография Илар-Гарб, 2011, 712 с.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası, 2 cildə, c.I, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.; c.II, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 472 s.
3. Qarabağ. Əsrlərin salnaməsi. "İrs" nəşriyyat evi, Dubay, 2016, 256 səh.
4. Məmmədov C. Karabağın etnik yapısının oluşumuna tarihsel ve demografik baxış // "Qarabağ: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz". Məqalələr toplusu. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2010, s.551-569
5. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, c.V, Bakı, Elm, 2001, 672 s.
6. Мамедзаде Н. Генотцид азербайджанцев в Карабахском регионе Азербайджана (1918-1920). Баку, «Елм», 2017, 342 с.
7. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Внешняя политика (документы и материалы). Баку, Изд-во «Азербайджан», 1998, 632 с.
8. Газета "Азербайджан" (1918-1920 гг.)
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 970 sayılı – AXС Xarici İşlər Nazirliyinin fondu
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin 894 sayılı – AXС Daxili İşlər Nazirliyinin fondu
11. AXС (1918-1920) Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. I kitab, Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998, 976 s.

QUESTIONS OF SECURITY OF PEACEFUL POPULATION OF GARABAGH IN THE PERIOD OF ADR

Summary

In 1917-1918 Armenian was armed detachments expanded the scale of mass killings and looting of peaceful Azerbaijani population in different regions of Azerbaijan, including in Garabagh. The power structures of the Azerbaijan Democratic Republic could not prevent the mass murder of the local Muslim population by their limited means. Only the establishment of the Garabagh general-governorate has made it possible to take important steps to ensure the security of the local population and prevent major disasters.

ВОПРОСЫ БЕЗОПАСНОСТИ МИРНОГО НАСЕЛЕНИЯ КАРАБАХА В ПЕРИОД АНР

Резюме

В 1917-1918 годах армянские вооруженные отряды расширили масштабы массовых убийств и грабежей мирного азербайджанского населения в разных регионах Азербайджана, включая Карабах. Властные структуры Азербайджанской Народной Республики не смогли предотвратить массовые убийства местного мусульманского населения своими ограниченными средствами. Только создание Карабахского генерал-губернаторства дало возможность сделать важные шаги для обеспечения безопасности местного населения и предотвращения крупных бедствий.